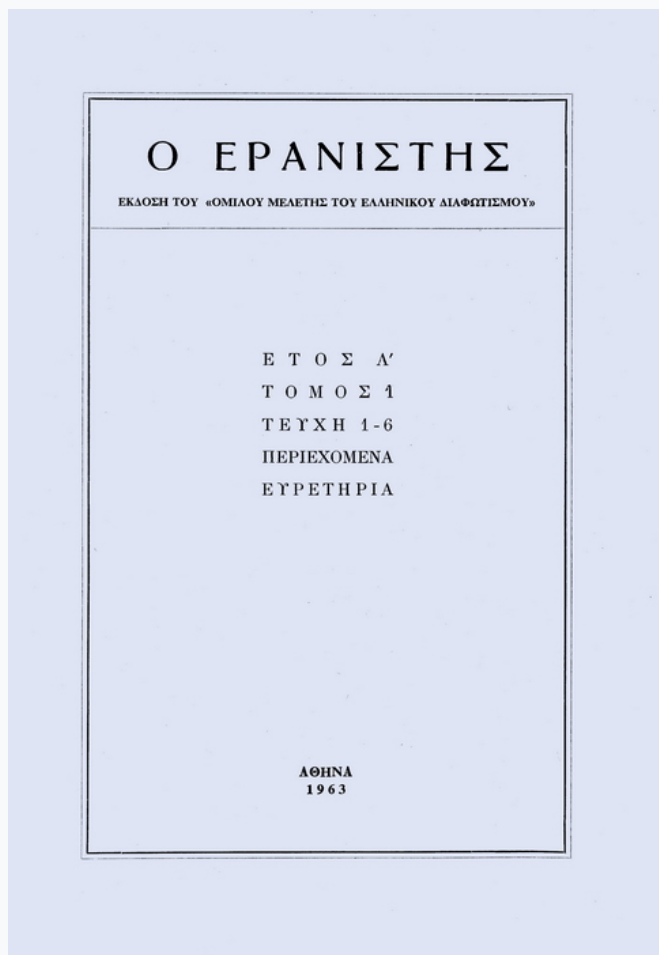

The Gleaner

Vol 1 (1963)

Η φιλία Κοραή – Villoison και τα προβλήματά της

Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

doi: [10.12681/er.9621](https://doi.org/10.12681/er.9621)

Copyright © 2016, Εμμ. Ν. Φραγκίσκος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Φραγκίσκος Ε. Ν. (2016). Η φιλία Κοραή – Villoison και τα προβλήματά της. *The Gleaner*, 1, 65–85.
<https://doi.org/10.12681/er.9621>

Η ΦΙΛΙΑ ΚΟΡΑΗ — VILLOISON

καὶ τὰ προβλήματα τῆς

Ὅ,τι μᾶς εἶναι γνωστὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἄτυχη φίλια τοῦ Κοραῆ μετὸν Ἰωάννη - Βαπτιστῆ Gaspar D' Ansse de Villoison δὲν ἱκανοποιεῖ, ἔσο θὰ θέλαμε, τὴν περιέργειά μας. Μιὰ αἰνιγματική μαρτυρία, καθὼς ἀναλύσουμε παρακάτω, μᾶς φέρνει στὴν ἀπαρχὴ τῆς γνωριμίας τους (1782). Γιὰ μερικὰ χρόνια ἡ ὑπαρξὴ ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στὸν ἑλληνα καὶ τὸν γάλλο σοφὸ διαπιστώνεται ἀπὸ κάποια ἔγκυρα μὲ ἀποσπασματικὰ τεκμήρια. Εὐκολώτερα παρακολουθοῦμε τὶς σχέσεις τους ἀπὸ τὴ στιγμὴ, ὅπου παύει νὰ τοὺς χωρίζῃ ἡ ἀπόσταση τοῦ χώρου (1788). Προβλήματα θὰ γεννηθοῦν πάλι μετὰ τὸ αἰφνίδιο ράγισμα, ποὺ σημάδεψε ἰσόβια τὴ φίλια τους, καὶ τοὺς λόγους ποὺ τὸ προκάλεσαν (1793). Σὲ ποιά κλίμακα διακυμάνθηκε ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ στὰ συναισθήματα τῶν δύο λογίων καὶ ποιὲς ὑπῆρξαν ἀμοιβαῖα οἱ προεκτάσεις τῆς, θὰ ἄξιζε νὰ γνωρίζαμε πλατύτερα καὶ ἀσφαλέστερα.

Στὴν παλιά, κλασσικὴ πιά, ἐργασία τοῦ γιὰ τὸν Villoison ὁ Charles Joret¹ φαίνεται νὰ δίνῃ ξεχωριστὸ δάρος στὶς σχέσεις τοῦ γάλλου σοφοῦ μετὰ τὸν Κοραῆ, σχέσεις ποὺ φωτίζουν καίρια τὸ ἦθος πνευματικῶν ἀνθρώπων ὁλότελα διαφορετικῆς ψυχοσυνθέσεως καὶ εὐαισθησίας. Βασισμένος στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Villoison μετὰ τοὺς εὐρωπαίους φιλόλογους στὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰ.², στὰ γαλλικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ³

1. Charles Joret, *D' Ansse de Villoison et l' Hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle...* Παρίσι 1910. Γιὰ τὶς σχέσεις Villoison - Κοραῆ βλ. τὶς σελ. 344 - 351, 357 - 364 καὶ passim.

2. Σχετικὰ μετὰ τὶς ἀναζητήσεις τοῦ Joret στὰ εὐρωπαϊκὰ ἀρχεῖα, πολὺ διαφωτιστικὴ εἶναι ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του (σ. V - XII). Πάντως ἡ ἔρευνα, τόσο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ἀρχείων ὅσο καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν ἐκδόσεων μετὰ συγκεντρωμένες ἢ μεμονωμένες ἐπιστολὰς τοῦ Villoison, δὲν φαίνεται νὰ ἔγινε ἐξαντλητικά.

3. Χρησιμοποιεῖ τὶς *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette* (1790 - 1796) ... Παρίσι 1877. Στὴν συλλογὴ αὕτῃ δημοσιεύονται καὶ ἔξι ἀχρονολόγητες ἐπιστολὰς τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Villoison — πάντως τῶν ἐτῶν 1790 - 1793 —, μία (ἀρ. 3) ἀπὸ τὸ προσωπικὸ χεῖρ τοῦ de la Rochette, ποὺ σήμερὰ λανθάνει, καὶ οἱ ὑπόλοιπες (39 - 43) ἀπὸ τὰ χαρτιά τοῦ Villoison

και σε δσες ἑλληνικὲς πηγὲς τοῦ ἦταν προσιτὲς ⁴, ζωντάνεψε μὲ εὐσυνείδητη ἀφοσίωση στὰ κείμενα τὸ ἱστορικὸ τῆς φιλίας τους καὶ παρακολούθησε τὴν ἐξέλιξή της ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ἀντικειμενικοῦ ὁπωσδήποτε παρατηρητῆ. Ὡστόσο θὰ μπορούσε κανεὶς σήμερα νὰ ἐπισημάνῃ μερικὲς ἀφηγηματικὲς ἀνακρίβειες καὶ χρονολογικὲς ἀνακολουθίες — ἐκεῖ ὅπου τὸν ἐπρόδωσαν οἱ πηγὲς τοῦ ⁵ — καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ κάποιους αὐθαίρετους συλλογισμοὺς, ὅσους ἢ περιορισμένη ἑλληνομάθεια τοῦ Joret εἶχε καταστήσει ἀναπόφευκτους.

Ἡ μελέτη μας αὐτὴ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ συζητήσῃ καὶ νὰ ἐλέγξῃ τὶς ἐπισημασθεὶς ἀπόψεις ποὺ ἐστηρίχθησαν σὲ ἀδέσβαιες μαρτυρίες· νὰ θεωρήσῃ μερικὰ φαινόμενα ἐξ ὑπαρχῆς — στὴν οὐσία νὰ θέσῃ καινούργια προβλήματα — καὶ τέλος νὰ μεγεθύνῃ τὴν εἰκόνα μιᾶς φιλίας, πού, ἂν καὶ εἶχε τὶς προϋποθέσεις νὰ ἐξελιχθῇ ὀμαλά, κατέληξε σὲ μιὰ ἐντελῶς ψυχρὴ καὶ συμβατικὴ σχέση.

ποὺ σώζονται στὴν Bibliothèque Nationale (Supplément grec, κωδ. 943). Τέσσερα νέα, ἐπίσης ἀχρονολόγητα, γράμματα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Villoison, τῆς περιόδου 1790 - 1793, ἐδημοσίευσαν ταυτόχρονα ἀπὸ μὲν τὰ αὐτόγραφα τους (Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου τοῦ Leyden) ὁ Π. Ἐνεπεκίδης, *Documents et nouvelles lettres inédites d'Ad. Coray, tirées des bibliothèques et archives européennes*. π. «Jahrbuch des Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft», 5 (1956), ἀρ. ἐπιστ. 3-6, καὶ ἀπὸ φωτοτυπίες τους ποὺ ὑπάρχουν στὴν Γεννάδειο, ὁ Φ. Ἡλιοῦ, *Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ*. α' Ἐρανος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν», Ἀθῆναι 1956, ἀρ. ἐπιστ. 2 - 5 (Στὶς σ. 106 - 110 σχόλια). Τέλος τρεῖς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ χωρὶς ἀναγραφὴ ἀποδέκτη, ποὺ βρίσκονται στὸ ὑπ' ἀριθ. 490 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης Χίου καὶ πρόκειται σύντομα νὰ ἐκδοθοῦν, εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι προωρίζονταν γιὰ τὸν Villoison. Πληροφορικὰ ἀναφέρω ὅτι ὡς τώρα δὲν ἔχει ἀνιχνευθῇ κανένα γράμμα τοῦ γάλλου ἑλληνιστῆ πρὸς τὸν Κοραῆ.

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Αὐτοβιογραφία τοῦ Κοραῆ καὶ τὶς σχετικὲς μὲ τὴν γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐπιστολὲς πρὸς Πρωτοφάλη, τὶς ὁποῖες γνωρίζει ἀπὸ τὶς γαλλικὲς τους μεταφράσεις (ἡ πρώτη: *Lettres inédites etc.*, σ. XXI - XXXIX. Οἱ δευτέρες: *Lettres de Coray au protopsalle de Smyrne Dimitrios Lotos sur les événements de la Révolution française [1782-1793], traduites... et publiées par le Mis de Queux de Saint-Hilaire*, Παρίσι 1880), ὁ Joret ἀγνοεῖ ἢ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν βασικὴ τετράτομη ἐκδόση τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ, τὴν ὁποίαν ἐπιμελήθηκε ὁ Ν. Δαμαλᾶς (Ἀθῆναι, 1885-1886). Σημειῶνω τέλος ὅτι ὁ Joret δὲν ξέρει καμμία ἀπὸ τὶς γνωστὲς βιο - βιβλιογραφικὲς ἐργασίες γιὰ τὸν Κοραῆ (Ἀργυρόπουλου, Μάμουκα, Θερεϊανοῦ, Γεννάδιου κλπ.), ἔστω καὶ γιὰ τὴν λίγη συνδρομὴ ποὺ θὰ τοῦ ἐπρόσφεραν στὸ συγκεκριμένο θέμα του.

5. Ἡ χρονολογικὴ κατάταξη σημαντικοῦ ἀριθμοῦ κοραϊκῶν ἐπιστολῶν δὲν ἀναφέρομαι μόνο στὴν ἐκδόση τοῦ Δαμαλᾶ ἀλλὰ καὶ στὴν περισσότερη

Α'.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1782 ὁ Villoison, ὕστερα ἀπὸ τετράχρονη σχεδὸν παραμονή στὴν Βενετία, μὲ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν πρόσφατων φιλολογικῶν του ἐπιτυχιῶν — τὰ *Anecdota Graeca* εἶχαν ἐκδοθῇ μόλις τὸν προηγούμενο χρόνο, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ Ἰλιάδα, τὸ μεγάλο του εὔρημα, θὰ ἐγνώριζε τὴν δημοσιότητα ἑξὶ χρόνια ἀργότερα — ἐτοιμαζόταν γιὰ τὸ ταξίδι τῆς Βαϊμάρης, καλεσμένος ἀπὸ τὸ στενὸ του φίλο δούκα Κάρολο Αὐγουστο. Λίγο πρὶν, ἓνα γράμμα σταλμένο ἀπὸ τὴ Σμύρνη, φαίνεται νὰ εἶχε κινήσει τὴν προσοχὴ τοῦ πολυάσχολου ἐπιστήμονα. Ὁ ἀποστολέας τοῦ ἦταν ἄγνωστος⁶, ἀλλ' ἡ ἀρχαιομάθεια ποὺ κοσμοῦσε αὐτὸ τὸ γράμμα δὲν ἔμεινε ἀπαρτήρητη ἀπὸ τὸν ἀποδέκτη του. Στις 13 Μαρτίου, γράφοντας στὸν ὀλλανδὸ φιλόλογο Wyttenbach, ὁ Villoison μνημονεύει τὴν λήψιν τῆς ἐπιστολῆς συνοδεύοντας τὴν πληροφορίαν

ἐπιμελημένη συλλογὴ τῶν *Lettres inédites* — ἀμφισβητεῖται σήμερα σοβαρά. Καρπὸς προσωπικῆς ἐρευνας στὰ ἀχρονολόγητα γράμματα τῆς γαλλικῆς συλλογῆς ἐστάθηκε σειρά ὁλόκληρη ἀπὸ ἀνακατατάξεις, ποὺ ἐβασίσθησαν σὲ ἐνδείξεις τουλάχιστο ἀσφαλέστερες ἀπὸ ὅσες ἔλαβαν ὑπ' ὄψιν τοὺς οἱ ἐκδότες τῶν *Lettres inédites*. Ἐνδεικτικὰ σημειῶνω, ὅτι ἡ ὑπ' ἀριθ. 18 ἐπιστολὴ τῆς συλλογῆς, ποὺ τοποθετεῖται στὰ 1792, ἔχει γραφῇ δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα.

6. Ὁ Κοραῆς μοιάζει κατηγορηματικὸς ὡς πρὸς τὴς συνθήκες τῆς γνωριμίας του μὲ τὸν Villoison. Γράφει στὸν Πρωτοψάλτη (23 Μαρτίου 1785): «... μῆτε μὲ εἶδε μῆτε μὲ ἤξεύρει· διὰ μόνων ἐπιστολῶν ἐφιλιώθη μετ' ἐμοῦ» (Δαμ. Α', 46). Ἡ μαρτυρία του ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τὴν καλὰ τεκμηριωμένη ἀποψήν, ὅτι ὁ Κοραῆς ἔφτασε στὴν Σμύρνη, ἐπιστρέφοντας ἀπὸ τὸ Ἀμστερνταμ, τὸν Ἰούνιο ἢ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1778 (Τὰ σχετικὰ μὲ τὴς χρονολογικὰς ἐξακριβώσεις τῶν ταξιδιῶν του, βλ. συγκεντρωμένα στὴν μελέτη τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ...* «Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἀμαντον», Ἀθῆναι 1940, σ. 4, σημ. 1). «Ἄν ὁ Κοραῆς εἶχε περάσει «ὄλον σχεδὸν τὸν χειμῶνα τοῦ 1778 ἔτους» στὴν Βενετία (Βίος Ἀδαμαντίου Κοραῆ συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἰδίου... Ἐν Παρισίοις 1833, σ. 19) δὲν θὰ εἶχε μείνει ἀπροειδοποίητος οὔτε ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Villoison, ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ ἀπὸ τὴς ἀρχὰς Νοεμβρίου τοῦ 1778 μὲ τὸ βάρος τοῦ ἀναγνωρισμένου φιλόλογου καὶ τὴν αἴγλη τοῦ τιμημένου ἀπὸ τὴς περισσότερες εὐρωπαϊκὰς ἀκαδημίας σοφοῦ. Ὁ κοινωνικὸς ἐξ ἄλλου χαρακτήρας τοῦ Villoison θὰ διευκόλυνε μᾶλλον μιά, ἔστω τυχαία, συνάντησιν τῶν δύο λογίων, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ γάλλος ἑλληνιστὴς ἐπεδίωκε τὴν συναναστροφὴν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας καὶ ἔδειχνε ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία ποὺ τυπώονταν ἐκεῖ, ἐνόψει μάλιστα τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἑλλάδα. (Πρβλ. Σωκρ. Κουγέα, *Τὸ ταξίδι τοῦ Villoison στὴν Ἑλλάδα [1784-1786]*. «Ἀφιέρωμα στὴ μνήμην τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη», Ἀθῆνα 1960, σ. 189). Ἐπομένως, ἂν ὁ Κοραῆς εἶχε γνωρίσει τὸν Villoison, ἡ δῆλωσίν του στὸ γράμμα τῆς 23 Μαρτίου 1785 θὰ ἦταν ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς περιττή.

μέ την κρίση τοῦ εἰδήμονα : «J'ai reçu dernièrement une lettre d'un certain Coray, grec de Smyrne, qui me paroît connoître la littérature grecque»⁷.

Εἶναι ἀτύχημα ποῦ ὁ συνήθως φλύαρος καὶ ἀσημαντολόγος Vil-loison ἄφησε ἀνοικτὴ τὴν περιέργειά μας σχετικὰ μὲ τὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ περιεχομένου του θὰ ἐχρησίμευε δι-πλά : νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν τόσο σύντομα διατυπωμένη κρίση τοῦ γάλλου ἐλληνιστῆ καὶ φυσικὰ νὰ μάθουμε τὴν αἰτία ποῦ παρακί-νησε τὸν Κοραῆ ν' ἀπευθυνθῇ σ' αὐτόν. Ἦταν ἓνα γράμμα στὸ ἀρχαϊκό-πρεπο ἐκεῖνο ἐπιστολικὸ ὕφος, ποῦ πάρα πολὺ ἐπιδέξια ἐχειριζόταν καὶ ἀγαποῦσε ὁ Κοραῆς τὰ χρόνια αὐτά ; Παρουσίαζε οὐσιαστικώτερο, φιλολογικώτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς θὰ εἶχε κανεὶς λόγους νὰ ὑπο-πτεύσῃ⁸ ; Ὅπως νὰ εἶναι, καὶ στὴν μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε κάποια σκοπιμότητα μὲ συγκεκριμέ-νους στόχους. Εἴμαστε στὴν ἐποχὴ, ὅπου οἱ προσανατολισμοὶ τοῦ Κοραῆ, ἀποσαφηνισμένοι καὶ παγιωμένοι ὀριστικὰ, ἀναζητοῦν διέ-ξοδο πρὸς τὴ Δύση. Τὸ καλοκαίρι τοῦ ἰδίου χρόνου (1782), ἔχοντας

7. Προφανῶς ἀπὸ παραδρομὴ, ἡ μηνολόγησις τῆς ἐπιστολῆς στὸν Joret : 13 Mai 1782 (σ. 345, σημ. 2), λανθασμένη. Κι ἂν ἀκόμη δὲν εἶχαμε τὴν δυ-νατότητα νὰ ἐλέγξουμε τὸ λάθος ἀρχεῖακά, ἄλλα, ἐξ ἴσου ἀσφαλῆ τεκμήρια θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὴν ἐπισήμανσή του : α) Στις 13 Μαΐου ὁ Villoison βρίσκεται στὴν Βαϊμάρη, ὅπου ἔχει φθάσει ἔξι ἡμέρες νωρίτερα. (Jo-RET, σ. 219). Στὸν Wyttenbach γράφει ἀπὸ ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στις 20 Ἰου-λίου 1782 (σ. 233). β) Γράμμα, σταλμένο στὸν ὁλλανδὸ φιλόλογο ἀπὸ τὴν Βενετία στις 13 Μαρτίου 1782, μνημονεύεται ἐπανειλημμένως (σ. 211, σημ. 3, 4, 6). Ἀντίθετα, πουθενὰ ἄλλου δὲν συναντᾶμε τὴν μνεῖα τοῦ, πάντως ἀνύ-παρκτου, γράμματος τῆς 13 Μαΐου. γ) Ἡ ἀρχεῖακὴ ἐνδειξη καὶ στις δύο πε-ριπτώσεις (ἐπιστ. 13 Μαρτίου καὶ 13 Μαΐου) συμπίπτει ἀπόλυτα : Bibl. Nat., Ms lat. 168, fol. 63.

8. Σχετικὰ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἔ. ἀ. σ. 9 καὶ 10, σημ. 1. Τοῦ ἰδίου, *Ἐξή γράμματα τοῦ Κοραῆ σχολιασμένα*. α' Αθηνᾶ, 52 (1948), σ. 119. Γιὰ τὰ ἀρχαῖα ποιήματα τοῦ Κοραῆ βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστῆς, *Ἀνέκδοτον ποίημα Ἀδ. Κοραῆ*, ΔΙΕΕ, 6 (1903), σ. 163 καὶ Κ. Ἀμαντος, *Ποιήματα καὶ ἄλλα δημο-σιεύματα τοῦ Ἀδ. Κοραῆ*. α' Ἑλληνικά, 6 (1933), σ. 161-188.

9. Ἡ ἐξοικείωσις τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν κλασσικὴ παιδεία ἄρχισε πολὺ νω-ρίς. Νέος διαβάζει «ἐλληνικοὺς συγγραφεῖς» καὶ διδάσκεται ἀπὸ τὸν Βερ-νάρδο Κεῦνο λατινικά γιὰ νὰ παρακολουθῇ τίς συνταγμένες σ' αὐτὴ τὴ γλώσ-σα σημειώσεις «πολλῶν ἐλληνικῶν βιβλίων». Ὁ σοφὸς ἱερωμένος δανεῖζει στὸν Κοραῆ «λατίνους ἐνδόξους συγγραφεῖς» καὶ τοῦ ἀνοίγει μὲ εὐχαρίστηση τὴν βιβλιοθήκη του (Αὐτοβιογραφία, σ. 10-14 καὶ 16. Γιὰ τίς σχέσεις Κοραῆ-Κεῖνου, βλ. Ν. Κ. Χ. Κωστῆς, *Βερνάρδος Κευν καὶ Κοραῆς*, «Παρνασσὸς» ΙΣ' [1893/94], σ. 601-612. Τοῦ ἰδίου, *Συμπληρωματικὰ τινα περὶ Βερνάρδου*

υπερνικήσει καὶ τὶς τελευταῖες δυσκολίες, θὰ πάρῃ τὸ δρόμο γιὰ τὸ Montpellier. Ἄν δὲν ἦταν τυχαία ἡ ἐκλογή τῆς Γαλλίας, θὰ εἶχαμε ἴσως τὸ δικαίωμα νὰ τὴν συσχετίσουμε καὶ μὲ τὸ γράμμα τῆς 13 Μαρτίου¹⁰.

Ἀνεξάρτητα ὥστόσο ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε συμπτώσεις καὶ τοὺς ὁποιοσδήποτε συσχετισμούς, ὅσους μποροῦν αὐτὲς νὰ προκαλέσουν, ἓνα εἶναι βέβαιο: ὅτι ὁ Villoison δὲν ἔχασε ποτὲ τὰ ἴχνη τοῦ ἑλληνα ἐπιστολογράφου του. Ἡ ἐπιστροφή στὸ Παρίσι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1783

Κευν καὶ Κοραῖ. «Ἀρμονία» Α' [1900], σ. 729-741). Ἡ διαμονὴ στὸ Ἀμστερνταμ (1771-1778), φημισμένο κέντρο κλασσικῶν σπουδῶν, γονιμοποιεῖ περισσότερο τὴν ἐφεση τοῦ Κοραῖ πρὸς τὰ ἀρχαῖα γράμματα. Ἀργότερα (1786) θὰ θεωρήσῃ εὐεργεσία τοῦ Θεοῦ τὸ ταξίδι τῆς Ὀλλανδίας, ἐπειδὴ τὸν δίδαξε νὰ μελετᾷ «τοὺς ἑλληνας συγγραφεῖς μὲ μέθοδον παντάπασι διάφορον» (Δαμ. Α' 65). Δεῖγμα τῆς ἀρχαιομάθειας τοῦ Κοραῖ στὰ χρόνια αὐτά, καθὼς ἤδη παρατηρήθηκε (Κ. Ἀμαντος, Ἀδαμάντιος Κοραῖς, «Ἑλληνικά» Σ' [1933], σ. 10 σημ. 2 καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Τὰ νεανικά χρόνια...* σ. 2 [σημ.] καὶ 47) ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο γνωστὸ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ γράμμα τῆς 23 Σεπτεμβρίου 1774 πρὸς τοὺς Μ. Πετροκόκκινο καὶ Α. Πατερᾶκη, πρωτοδημοσιευμένο στὴν ἐφ. «Νέα Ἡμέρα», Ἀθηνῶν, ἀρ. 1-4, Ἰούλιος 1912 (Γιὰ τὶς λόγιες ἀσχολίες τοῦ Κοραῖ στὴν Ὀλλανδία χρησιμὴ ἡ ἐργασία τοῦ D. C. Hesselning, *Korais et ses amis Hollandais*. «Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου», Ἀθῆναι 1935, σ. 1-6). Μὲ τὴν ἐπιστροφή στὴν Σμύρνη (1778) ὁ Κοραῖς φαίνεται νὰ ἐφαρμόζῃ στὴν πράξιν τὰ διδάγματα τοῦ Ἀμστερνταμ ἀποταμιεύοντας τὶς γνώσεις καὶ καταχωρίζοντας μεθοδικὰ τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν κλασσικῶν σὲ εἰδικὰ σημειωματάρια. (Ἐξαντλητικὴ ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου ἐνὸς τέτοιου σημειωματάριου, τῆς «Ἀνθολογίας» του, μᾶς ἔδωσε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὴν παραπάνω μνημονεύμενη ἐργασία του). Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Κοραῖς γράφει ἀρχαῖκὲς ἐπιστολὰς καὶ ποιήματα (βλ. σημ. 8). Ἐνα χρόνο μετὰ τὴν ἀφιξὴν του στὸ Montpellier (1783) ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνῃ ἀδυναμίες σὲ ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων καὶ τὸ θάρρος νὰ στείλῃ τὶς σχετικὲς κρίσεις του στὸν Villoison (βλ. σ. 70). Ἔτσι δὲν εἶναι ἀπίθανο καὶ τὸ γράμμα τῆς 13 Μαρτίου 1782 νὰ περιεῖχε κριτικὰ σὲ κάποιον ἀρχαῖο κείμενο. Ἐφ' ὅσον εἶναι σωστὴ ἡ εἰκασία μου, θὰ ἔβλεπα πολὺ φυσικὸ τὸ κείμενο αὐτὸ νὰ ἔχῃ σχέση μὲ μιὰν ἀπὸ τὶς ὡς τὴ στιγμὴ ἐκείνη γνωστὲς ἐκδόσεις τοῦ Villoison, πῶς πιθανὸ μὲ τὴν ἐκδοσὴν τοῦ Λόγγου. (Ὁ Λόγγος κυκλοφόρησε τὸ 1778, ἐνῶ τὰ *Anecdota graeca* εἶδαν τὴ δημοσιότητα στὰ μέσα τοῦ 1781, δηλ. πολὺ κοντὰ στὴν ἐποχὴ πού μᾶς ἐνδιαφέρει γιὰ νὰ βρίσκωνται κιόλας στὰ χέρια τοῦ Κοραῖ. Ἀλλωστε καὶ τὸ περιεχόμενό τους δὲν νομίζω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ ἐλκύσῃ ἰδιαίτερα τὸν σμυρναῖο λόγιον).

10. Ὁ γάλλος ἑλληνιστὴς ἦταν πολὺ ἀρμόδιο πρόσωπο νὰ παράσχῃ στὸν Κοραῖ πληροφορίες γιὰ τὶς σπουδὲς στὴν Γαλλία, καὶ βέβαια νὰ τὸν συστήσῃ στοὺς καθηγητὲς τοῦ Montpellier. Τὸ τελευταῖο θὰ τὸ ἔκανε ἀσφαλῶς πρόθυμα.

ἐπεφύλασσε στὸν γάλλο ἐρευνητὴ καινούργιες μέριμνες. Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα¹¹, ἀπὸ καιρὸ σχεδιασμένο, ἔμοιαζε τώρα νὰ θρίσκει πολὺ κοντὰ στὴν πραγματοποίησή του. Περισσότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο ἀπασχολήθηκε ὁ Villoison μὲ τὴν προετοιμασία του. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1784, ἐγκαταλείποντας τὴ Γαλλία, ἔφερε μαζί του συστατικὰ γράμματα καὶ ἀπὸ τὸν σμυρνιῶ σπουδαστὴ τοῦ Montpellier¹².

Κάτω ἀπὸ ποιῆς συνθήκες διασταυρώθηκαν ξανὰ οἱ δρόμοι τους καὶ μὲ τίνος τὴν πρωτοβουλία, δὲν μᾶς διαφωτίζουν οἱ πηγές. Πάντως εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι ἀνάμεσα στὴν ἐπιστροφή τοῦ Villoison ἀπὸ τὴν Βαϊμάρη (Ἀπρίλιος 1783) καὶ στὸ ταξίδι τῆς Ἀνατολῆς (Ἰούλιος 1784) ἄρχισε μιὰ δεύτερη φάση σχέσεων, τῆς ὁποίας αὐτὴ τὴ φορὰ ξέρουμε τὸ περιεχόμενο ἢ τουλάχιστο μιὰν ὀρισμένη ἐκδήλωσή του. Ὁ Κοραῆς στέλνει ἐμπιστευτικὰ στὸν Villoison δείγματα τῆς πρώιμης κριτικῆς του ἐκπαιδεύσεως: μερικὲς παρατηρήσεις στὸν Ἰσοκράτη καὶ τὸν Λυσία τοῦ γάλλου ἱερωμένου καὶ φιλόλογου Abbé Auger (1734 - 1792), συνάδελφου τοῦ Villoison στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν. Οἱ κρίσεις αὐτὲς θὰ φτάσουν τελικὰ στὰ χέρια τοῦ Auger, ποὺ θὰ ἐπιδείξει σπάνιο ἐπιστημονικὸ ἥθος: θὰ χρίση στὸν ἐπικριτὴ του τοὺς δύο ἀττικοὺς ρήτορες καὶ θὰ ἐπιζητήσῃ εἰλικρινὰ τὴν φιλία του. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ δεσμοῦ τους, ὁ ὅποιος ἀργότερα συσφίχθηκε ἀλλ' ἔσθῃσε, μὲ τὸν θάνατο τοῦ γάλλου ἀδελφῆ, νωρὶς στὸ Παρίσι, τιμήθηκε δίκαια στὴν ἀλληλογραφία καὶ στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ¹³.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ ἐμπρὸς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Villoison γιὰ τὸν Κοραῆ θὰ μεγαλώνῃ ὁλοένα καὶ περισσότερο, καθὼς ὁ γάλλος ἐλληνιστὴς θὰ πείθεται χρόνῳ μὲ τὸ χρόνο γιὰ τὴν φιλολογικὴ ἀριότητα καὶ ἐμπειρία τοῦ Ἑλλήνα γιαιτροῦ. Τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1787 ὁ Villoison θρίσκει πάλι στὸ Παρίσι γεμάτος ἐντυπώσεις ἀλλὰ καὶ κάπως ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὶς ἐρευνές του στὴν Ἑλλάδα. Ἀδικαιολόγητη βραδύτητα στὸ τύπωμα τῆς Ἰλιάδας εἶχε καθυστερήσει σημαντικὰ τὴν ἐκδόσή της καὶ αὐτὴν λογάριάζε τώρα νὰ προωθήσῃ. Ὅστερα σκεπτόταν ν' ἀφοσιωθῇ στὸ μεγάλο ὄνειρο τῆς ζωῆς του, τὴν συγκριτικὴ ἐρευνα ἀνάμεσα στὸν ἄρ-

11. Γιὰ τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα βλ. τὸ σχετικὸ κεφάλαιο στὸν Joret (σ. 249 κ. ἐ.) καὶ τὴν ἐργασία τοῦ Σωκρ. Κουγέα, ἑ.ἀ. σ. 189-203, ὅπου καὶ ἀρκετὰ γιὰ τὶς σχέσεις Κοραῆ-Villoison.

12. Δαμ. Α', 43.

13. Τὴν ἱστορία μὲ τὸν Abbé Auger μαθαίνουμε ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες τρεῖς ἐπιστολές τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη: 23 Μαρτίου 1785 (Δαμ. Α', 47), Ἀπριλίου - Μαΐου 1785 (Δαμ. Α', 335) καὶ 20 Δεκεμβρίου 1788 (Δαμ. Α', 169-170). Ἡ δεύτερη ἐπιστολὴ στὸν Δαμαλᾶ εἶναι ἀχρονολόγητη, ἐνῶ στὴν

χαίτο καὶ στὸν νεώτερο ἑλληνικὸ κόσμο. Ἐνα ὄνειρο, τοῦ ὁποῖου τὴν ὀλοκλήρωση θὰ ματαιώσῃ ὀριστικὰ ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ ἐμπνευστῆ του¹⁴.

Τὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια ὁ Κοραῆς, παλεύοντας μὲ ἀφάνταστες στερήσεις καὶ μιὰ κράση νοσηρὴ καὶ εὐθραυστή¹⁵, μπόρεσε νὰ φθάσῃ στὴν ἀνώτατη βιβλίοδεξιά τῆς ἀκαδημαϊκῆς σπουδῆς. Τιμημένος μὲ τὸν τίτλο τοῦ διδάκτορα ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1786 θὰ γίνῃ τὸν ἐπόμενο χρόνο δεκτὸς στὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Montpellier καὶ λίγο ἀργότερα θὰ δημοσιεύσῃ τὴν πρώτη ἱατρικὴ του μετὰφραση. Ὅλα αὐτὰ δέδαια μαρτυροῦσαν τὴν ἀναμφισβήτητὴ ἀξία του καὶ δικαιολογοῦσαν τὴν πανηγυρικὴ ἀναγνώρισή της. Ὁ ἴδιος ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἦταν πολὺ εὐχρησιμοποιημένος. Καθημερινὰ κατατρυχόταν ἀπὸ τὴν μέριμνα γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του· ἐπαγρυπνοῦσε γι' αὐτὴ τὴν ἀγέρωχη ἀξιοπρέπεια,

συλλογὴ τοῦ Ρώτα (*Ἀπάνθιομα Β'*, 1841, σ. 26) ἔχει λανθασμένη χρονία : 11 Ἰουλίου 1783. Τὴν τρίτῃ τέλος ἐπιστολὴ χρονολογεῖ ὁ Δαμαλᾶς : 20 Δεκεμβρίου 1790. Γιὰ τὴν σειρὰ τῶν γραμμάτων αὐτῶν δὲν μᾶς μένει σήμερα καμιά ἀμφιβολία. Ὁ Κοραῆς δὲν ἀναφέρει πούθεν τὸ ὄνομα τοῦ Auger. ἴσως γι' αὐτὸ ἐνόμισαν οἱ μελετητὲς ὅτι οἱ κριτικὲς σημειώσεις τοῦ Κοραῆ ἀφοροῦσαν σὲ κείμενο ἐκδεδομένο ἀπὸ τὸν Villosion (Joret, σ. 345, Σ. Κουγέας, ἔ.ἀ., σ. 200). Στὴν ταύτιση ὠδηγηθήκαμε ἀπὸ τὴν μνεία τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἰσοκράτη καὶ Λυσία (ἐπιστ. 20 Δεκεμβρίου 1788), τίς ὁποῖες εἶχε δημοσιεύσει ὁ γάλλος «ἀκαδημαϊκὸς» ἀντίστοιχα στὰ 1782 καὶ 1783. Τὴν ἀποψή μας ἐνισχύουν, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστολῶν, ὅσα γράφει ὁ Κοραῆς στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ δικοῦ του Ἰσοκράτη (*Ἰσοκράτους λόγοι καὶ ἐπιστολαί*, Παρίσι 1807, τ. α', σ. 95) : «...Αὐγῆρε φίλε... ζῶν ἔτι μὲ ἡρώτησας πολυάκις, μὲ φιλοσοφικὴν ἀνδρείαν, τὴν ἀλήθειαν καὶ ἀπὸ τὸ στόμα μου τὴν ἤκουσας μὲ τῆς εὐχαριστίας τὸ γλυκὺ μεδίμα». Βλ. καὶ ἄλλη κρίση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸν Auger στὶς *Lettres inédites*, σ. 40. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρονικοῦ πλαισίου, μέσα στὸ ὁποῖο ξαναρχίζει γιὰ δευτέρῃ φορὰ ἡ ἐπικοινωνία Κοραῆ καὶ Villosion, εὐκόλως φθάνομε στὶς σχετικὲς ἐξακριβώσεις : Στὶς 23 Μαρτίου 1785 ὁ Κοραῆς ἔχει λάβει κιόλας τὸ δῶρο τοῦ Auger γιὰ τίς κριτικὲς του παρατηρήσεις, πού πέρασαν πρῶτα ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Villosion (βλ. ἐπιστ. 20 Δεκ. 1788). Ἄρα ante quem τῆς ἐπικοινωνίας τοὺς ἡ ἀναχώρηση τοῦ γάλλου σοφοῦ γιὰ τὴν Ἑλλάδα (Ἰούλιος 1784). Post quem πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Λυσία (1783), ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Villosion ἀπὸ τὴν Βαϊμάρη.

14. Οἱ ὑπ' ἀρ. 946 - 960 κωδ. τοῦ *Supplément grec* περιέχουν τὰ σχεδιάσματα τοῦ Villosion γιὰ τὸ συγκριτικὸ ἔργο του. Ὅσο ξέρω, πολὺ λίγο ἔχουν χρησιμοποιηθῇ ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Βλ. Joret, σ. 307, 326, 391 κέξ. Γιὰ τοὺς λόγους πού ἐμπόδισαν τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου, βλ. Σ. Κουγέας, ἔ.ἀ., σ. 200.

15. «Πρόσθετε εἰς αὐτὰ καὶ τὸν παροξυσμὸν ὅστις μ' ἐτυράννησε χρόνους τρεῖς συνεχῶς...» (Δαμ. Α', 62). «...καὶ αὐταὶ αἱ ἀγρυπνίαι μὲ συμβαίνουσι

πού κατά κανέναν τρόπο δεν ήθελε να συμφιλώση με την πραγματικότητα¹⁶. 'Επάνω από όλα τον βασάνιζε ξμμονα ή σκέψη του αὔριο. Στην Σμύρνη τον περίμεναν να επιστρέψῃ¹⁷. στο Montpellier τοῦ παρουσιάζονταν εὐρύωνες προοπτικὲς ἐπαγγελματικῆς ἐξελίξεως¹⁸. γιὰ μιὰ στιγμή σκέφθηκε νὰ περάσῃ στὴν Τεργέστη ἢ τὰ Ἰόνια νησιά¹⁹. 'Εδίσταζε ὅμως γιὰ ὅλα. Τὸ πρόβλημα δὲν ἔκλεινε μὲ αὐτὴ ἢ ἐκείνη τὴ λύση, γιατί εἶχε βαρύτερες καὶ τραγικώτερες διαστάσεις. "Αν ὁ Κοραῆς ἀφιέρωνε τὸν ἑαυτό του στὴν ἀσκηση τῆς ἱατρικῆς, ἔπρεπε νὰ προδώσῃ, νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἀληθινὴ του φύση. 'Ο ἴδιος ἄλλωστε αἰσθανόταν πολὺ ἄρρωστος γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὸν συγκινοῦν οἱ ξένες δυστυχίες καὶ τὰ ἀλλότρια παθήματα. Τὸ ὅχρος τέλος τῶν σαράντα τοῦ χρόνων δύσκολα ἐνθάρρυνε μιὰ τέτοια ἀπίσχυση. "Ετσι πειθάρχησε στὴν μοιραία του κλήση καὶ ὅς ἦταν κιόλας ἀρκετὰ ἀργά²⁰. 'Η πρόκληση ἀπὸ τὸ Παρίσι ἐπρόσφερε τὰ προσχήματα.

'Ο Villoison δὲν εἶχε ξεχάσει τὸν σπουδαστὴ τοῦ Montpellier. Τὸ ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, φέρνοντάς τον σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς οἰκείους καὶ φίλους τοῦ Κοραῆ²¹, ἀνανέωσε τὴν συμπάθεια καὶ τὴν ἐκτίμηση πού ἔτρεφε στὸ πρόσωπό του. Τώρα ὅλοι οἱ ἐπιζήλοιοι τίτλοι, ὅσους στὴν διάρκεια τῆς ἀπουσίας του εἶχε ἀποκτήσει ὁ συμρναῖς γιατρός, πα-

πολλάκις...» (Δαμ. Α', 86). «...τὸ ἥμισυ τῆς ἐνταῦθα διατριβῆς μου ἔδαπανήθῃ εἰς τοὺς πυρετούς μου...» (Δαμ. Α', 91). «προσπαλαίω... μὲ τὴν πενίαν καὶ τοὺς κόπους τῶν μαθημάτων... ἄνθρωπος λεπτῆς καὶ νοσηρᾶς κράσεως...» (Δαμ. Α', 97-98). Πρβλ. ὁμοίως Δαμ. Α', 79, 88, 103, 105.

16. Δαμ. Α', 46.

17. Ρώτας, Ἀπάνθισμα Β' (1841), σ. 79. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία, «Νεοελ. Κείμενα», ἐπιστ. 24 (ὑπὸ ἐκδ.). Στὸν Ρώτα, ἔ.ἀ., σ. 79 καὶ στὶς *Lettres inédites*, σ. 2, τὸ σχετικὸ χωρίο παραλείπεται. Πρβλ. Δαμ. Α', 117, 158, 160. Γιὰ τὴν ἐπιστροφή γενικώτερα στὴν Σμύρνη βλ. καὶ τοῦ Δ. Γκίνη, *Τὰ ἀνώνυμα ἔργα τοῦ Κοραῆ...* Ἀθήνα 1948, σ. 9, σημ. 4.

18. Ρώτας, ἔ. ἀ. σ. 80 καὶ *Lettres inédites*, σ. 2.

19. Δαμαλᾶς Α', 117.

20. 'Ο Κοραῆς κατὰ βάθος ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὴν τέχνη τοῦ Ἀσκληπιοῦ. 'Ο ἴδιος γράφει ὅτι σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Εὐρώπη δὲν ἦταν νὰ γίνῃ γιατρός (*Αὐτοβιογραφία*, σ. 20). Ἴσως νὰ τοῦ ἔλειπε καὶ ἡ ἀπαραίτητη πρακτικὴ δεξιότητα γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἱατρικῆς. Πάντως, οἱ ἱατρικὲς συμβουλές, ὅσες τοῦ ζητήθηκαν στὴν διάρκεια τῶν σπουδῶν του ἢ ἀργότερα, μὴ φαίνονται ἀρκετὰ ἀπλοϊκὲς (πρβλ. Δαμ. Α', 49, 269-270 κ:ἀ.). Οἱ ἱατρικὲς πάλι μεταφράσεις του δὲν ἀναιροῦν τὴν ἀποψή μας. Εἶναι γινώστὸ ὅτι ἔγιναν γιὰ βιοπορισμό.

21. Ἀπὸ τὴ Σμύρνη πέρασε γιὰ πρώτη φορὰ ὁ Villoison στὶς ἀρχὲς τοῦ 1785 (Joret, σ. 296 καὶ Σ. Κουγέας, ἔ. ἀ., σ. 193). Οἱ γονεῖς τοῦ Κοραῆ δὲν ζοῦσαν γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσῃ (Φ. Ἡλιοῦ, Ἀνέκδοτα καὶ ξεχασμένα γράμματα,

ρείχαν νέες αφορμές θαυμασμού και ενδιαφέροντος. Στις αρχές του 1788 ο Κοραΐς δέχεται στο σπίτι του τον λόγιο επίσκοπο της Agde Rouvray de Sandricourt και έχει μαζί του μιαν ενδιαφέρουσα συζήτηση. Για την επίσκεψη δεν ήταν ανεύθυνος ο Villoison²². Τον ίδιο καιρό οι δραστηριότητες του Κοραΐ φαίνεται να έχουν στραφεί προς φιλολογικότερες ζητήσεις, αν όχι με την παρακίνηση του Villoison, ασφαλώς όμως με την επιδοκιμασία του²³. Έτσι μπορούμε τώρα να εξηγήσουμε γιατί ο γάλλος σοφός ενδιαφέρθηκε να τον προσκαλέσει στο Παρίσι και γιατί ο Κοραΐς, που τον δеляάζε πάντα μιὰ τέτοια σκέψη²⁴, ανταποκρίθηκε πρόθυμα στην πρόσκληση²⁵. Ήταν απαλλαγμένη από κάθε υποψία ιδιοτέλειας ή χειρονομία του Villoison; Δεν είναι εύκολο να διακινδυνεύσουμε μιαν άρνητική απάντηση. Μας επιτρέπεται όμως να την ιδεασθούμε. Η παρουσία ενός νεοέλληνα λόγιου στο άμεσο περιβάλλον του θα ήταν χωρίς άλλο χρήσιμη, τώρα που ετοιμαζόταν να προχωρήσει στις έρευνές του γύρω στον αρχαίο και τον νεώτερο έλληνισμό.

Την νέα περίοδο σχέσεων, που εγκαινιάστηκε ανάμεσα στους δύο άνδρες τον Μάιο του 1788 στο Παρίσι, παρακολουθούμε από σκοπιά σε όλη την έκτασή της. Γνωρίζουμε πολύ καλά πώς αυτές διαμορφώθηκαν

σ. 107, σχόλια στον στ. 34). 'Ο πατέρας του είχε πεθάνει τον 'Ιούλιο του 1783 και η μητέρα του ένα χρόνο αργότερα (Αυτοβ. σ. 21). 'Αλλωστε στο ίδιο εκείνο γράμμα, με το οποίο ο Κοραΐς ζητά από τον Πρωτοψάλτη πληροφορίες για την υποδοχή που ετοίμασαν οι Σμυρναίοι στον Villoison (25 Μαρτίου 1785), σημειώνει κάπου, ότι οι γονείς του είναι «μακαρίζται» (Δαμ. Α' 46). Τον Πρωτοψάλτη επίσης δεν τον έγνώρισε ο Villoison, ήρθε όμως σε έπαφή με τον Κεϊνο. 'Αργότερα, μέσω του Κοραΐ, θα επικοινωνή και με τους δύο (βλ. Φ. 'Ηλιού, έ. έ. σ. 107, σχόλια στους στ. 34 και 36).

22. Δαμ. Α', 109 - 111. Για το όνομα και την τύχη του επισκόπου στην γαλλική Έπανάσταση βλ. στον Queux de Saint-Hilaire, *Lettres de Coray au protopsalle de Smyrne...*, σ. 41. σημ. 2, από όπου ο Joret (σ. 345).

23. «'Αν είχον, φίλε μου, τον τρόπον, ήθελε επιχειρισθώ έργον άλλο, δυσχερέστατον ναί, άλλ' ένδοξώτατον...» (Δαμ. Α', 83). «Τώρα ασχολούμαι εις άλλα πράγματα αναγκαιότερα δι' έμέ, ίσως δέ και ένδοξώτερα...» (Δαμ. Α', 119). «Μία περίστασις άπροσδόκητος με αναγκάζει να υπάγω εις Παρισίους, όπου έχω να διατρίψω όλίγους μήνας, διὰ να έρευνήσω πράγματα, αναγκαία εις την βασιλικήν βιβλιοθήκην και παρά τών εκείσε σοφών» (Δαμ. Α', 121). 'Από το Παρίσι θα αναγγείλῃ ο Κοραΐς στον Πρωτοψάλτη, ότι καταγίνεται στην κριτική αποκατάσταση του 'Ιπποκράτη (Δαμ. Α', 159).

24. 'Επιστ. 23 Μαρτίου 1875: «...άν ήτον τρόπος να υπάγω εις το Παρίσιον, ήθελε με κάμωσιν μιαν υποδοχήν εξαίρετον» (Δαμ. Α' 47).

25. Δαμ. Α', 109.

και ποιά εξέλιξη είχαν: ο Κοραΐς θα δικαίωση τόσο αξία τις ἐλπίδες του Villoison, ὥστε θα δεχθῇ πολλαπλὰ τις εὐεργεσίες του. Κάποτε ὡστόσο τὸ διωγκωμένο αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γάλλου σοφοῦ μαζὶ καὶ κάποιες ἀψυχολόγητες ἐνέργειές του θὰ προκαλέσουν τὴν δυσφορία τοῦ Κοραΐ καὶ τελικὰ θὰ τραυματίσουν καίρια τὴν φιλία τους.

Μέσα σὲ ποιά πλαίσια κινήθηκαν οἱ σχέσεις τους ὡς τὴν ὥρα ὁποῦ κλονίσθηκαν ὀριστικά, μαθαίνουμε ἀπὸ πρῶτο χέρι. Οἱ μαρτυρίες στὴν ἀλληλογραφία τους εἶναι ἄφθονες καὶ διαφωτιστικές. Πουθενὰ ὅμως δὲν τις συναντᾶμε τόσο συγκεντρωμένες ὅσο σ' ἓνα δημοσιευμένο ἀλλ' ὡς σήμερα ἀθησαύριστο ἀπὸ τὴν ἐρευνα γράμμα τοῦ Villoison, ποὺ ξαναπχρυσιάζουμε παρχκάτω. Ἀποδέκτης του ἦταν ὁ γερμανὸς ἐλληνιστὴς Fr. W. Sturz (1762-1832), γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Λειψίας τῶν Reiske καὶ Ernesti, μὲ ἀξιοπρόσεκτη φιλολογικὴ γονιμότητα ὡς τὰ 1791, χρονιά τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν Villoison²⁶. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Sturz ἐπεξεργαζόταν τὰ Fragmenta τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, σχεδιάζοντας μιὰ μελλοντικὴ ἐκδόσή τους. Στὸν Villoison ἀπευθύνθηκε πιθανώτατα ὕστερα ἀπὸ σύσταση τοῦ συμπατριώτη του θεολόγου καὶ φιλόλογου Morus, στενοῦ φίλου τοῦ γάλλου ἐλληνιστῆ, ζητώντας νὰ ἀντιβληθοῦν γιὰ χάρη του οἱ παρισινοὶ κώδικες τοῦ ἀκραγαντίνου φιλόσοφου. Ἡ ἀντιβολὴ θὰ γίνῃ τελικὰ ἀπὸ τὸ ἔμπειρο μάτι τοῦ Κοραΐ καὶ οἱ ἐξαιρετικὰ χρήσιμοι καρποὶ τῆς θὰ σταλοῦν στὸν Sturz συνωδευμένοι ἀπὸ ἓνα μακροσκελέστατο γράμμα τοῦ Villoison, αὐτὸ ἀκριβῶς γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐδῶ ὁ λόγος.

Ὡστόσο ἡ ἐκδοση τοῦ Ἐμπεδοκλῆ ἦταν τότε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν πραγματοποίησή της. Ὅταν ἐπὶ τέλους κυκλοφόρησε, εἶχαν περάσει δεκατέσσερα ὀλόκληρα χρόνια (1805)²⁷. Τὴν ἴδια ἐκείνη στιγμὴ ἡ φιλολογικὴ Εὐρώπη θρηνοῦσε ἀκόμη τὸν θάνατο τοῦ Villoison. Ἐνδίδοντας σὲ ἐπίμονα ἐκφρασμένη ἐπιθυμία τοῦ γάλλου ἐλληνιστῆ, ὁ Sturz θὰ

26. Ἐχει ἐκδόσει τὸν ὕμνο τοῦ Κλεάνθη στὸν Δία (1875), τὰ Fragmenta τοῦ Ἑλλάνικου τοῦ Λέσβιου (1787) καὶ τοῦ Φερεκύδη (1789) καθὼς καὶ τρεῖς πραγματεῖες γιὰ τὴν ἀλεξανδρινὴ διάλεκτο (1786 - 1789). Στὶς ἀρχὲς τοῦ 19^{ου} αἰ. θὰ παρουσιάσῃ, ἀνάμεσα σὲ πολλὰς ἄλλες δημοσιεύσεις, τὰ δύο σοβαρώτερα ἔργα του: Τὸ *Lexicon Xenophonteum*, 4 τ., Λειψία 1801 - 1804 καὶ τὰ Fragmenta τοῦ Ἐμπεδοκλῆ (1805). Βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση.

27. *Empedocles Agrigentinus, De vita et philosophia eius exposuit, carminum reliquias ex antiquis scriptoribus collegit...* M. Frider. Guil. Sturz, Lipsiae 1805, t. I - II. Προηγούμενως, τὸ 1801, εἶχε δημοσιεύσει κριτικὰ στὸν Ἐμπεδοκλῆ στὸν Α' τ. τῶν *Commentarii Societatis Philologae Lipsiensis*.

δημοσιεύση, παρ'όλους τούς προσωπικούς του δισταγμούς²⁸, τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ 1791 ἀνάμεσα στὸν πρόλογο καὶ τὸ κύριο μέρος τοῦ διδλίου του²⁹. Ἔτσι περισώθηκε τὸ γράμμα αὐτό, ποὺ περιλάμβανε «non solum Coraei, viri egregie docti, vitam et laudes, sed etiam multa insignia praeclarae illius [τοῦ Villoison]... doctrinae specimina...»³⁰.

Πραγματικά μιὰ πολὺ μεγάλη ἐνότητα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Villoison εἶναι ἀφιερωμένη στὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ ὡς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1791³¹. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἀποτελεῖ καὶ τὸ πρῶτο βιογραφικὸ σχεδιάσμα ποὺ συντάχθηκε γιὰ τὸν χιῶτη σοφὸ. Βέβαια οἱ πληροφορίες του, πολὺ περιεκτικὲς καὶ σύντομες, δὲν προσθέτουν τίποτε καινούργιο στὰ ὅσα γνωρίζουμε σχετικὰ³². Χαρακτηριστικὴ ἐξ ἄλλου εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία χρονολογικῶν ἀξόνων ἀνάμεσα στοὺς βιογραφικοὺς σταθμούς. Μεγαλύτερη σημασία γιὰ τὸ θέμα μας παρουσιάζει τὸ δεύτερο μέρος αὐτῆς τῆς ἐνότητας, ἐκεῖ ὅπου, κάτω ἀπὸ τίς ἐγκωμιαστικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν φιλολογικὴ δραστηριότητα τοῦ Κοραῆ, ἀναγνωρίζουμε τὰ ἴχνη μιᾶς μεγάλης φιλίας καὶ ἀνακαλύπτουμε τὸ ὑπόβαθρό της: τὸν ἔλλογο θυμωσμὸ καὶ τὸ ἐκτεταμένο ἐνδιαφέρον τοῦ Villoison γιὰ τὸν ἑλληνα φίλο του. Ἡ ἐπιστολή, γραμμὲν λατινικά, ὅπως συχνὰ συνήθιζε ὁ γάλλος σοφὸς στὴν ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς εὐρωπαίους φιλόλογους, ἔχει χρονίᾳ 6 Ἰουνίου 1791.

FRIDERICO GULIELMO STURZ S. P. D.

IOHANNES BAPTISTA GASPAR D'ANSSE DE VILLOISON

*Mitto tibi, vir praestantissime, Pseudo-Empedoclis * cum re-
giis codicibus collati varias lectiones, quas in tuum usum dili-
gentissime excerpit Diamantes Coray, Smyrnensis, in Monspe-*

* Intelligit Villoisonus Sphaeram Empedocli male adscriptam.

28. t. I, σ. XLIII.

29. t. I, σ. XLIV - LII.

30. t. I, σ. XLIII. Γενικὰ ὁ Sturz φαίνεται νὰ ἐκτιμᾷ πολὺ τὸν Κοραῆ. Στὴν σ. XIII τοῦ ἴδιου τόμου καὶ στὴν σημ. 18 γράφει: «Quae Villoisono debeam, exponet ipsius epistola...ubi etiam Cel. Coraei in bonas literas merita pro merito laudantur...»

31. σ. XLIV - XLVII.

32. Ἀντίθετα ὑπάρχει ἓνα ἄλλα ἀνάμεσα στὸ ταξίδι τῆς Ὀλλανδίας καὶ τοῦ Montpellier. Γιὰ λόγους, ποὺ μπορεῖ κανεὶς εὐκολὰ νὰ μαντεύσει, δὲν μνημονεύονται οἱ τρεῖς Κατηχήσεις τοῦ Κοραῆ (1782, 1783), ἐνῶ περιέργως παραλείπεται καὶ ὁ Medicus hippocraticus (1787).

liensi Universitate Medicinae Doctor, eiusdem urbis Academiae Sodalis, et mox inter sagacissimos Criticos atque ingenii et doctrinae principes recensendus. Is ex insula Chio oriundus, et Smyrnae, ubi illi affines, omnes, ut etiam nunc Graeci vocant, ἀρχοντας et πρωτογέροντας novi, nobili genere natus, ab ineunte adolescentia patriam reliquit, et in Bataviam, tanquam ad mercaturam bonarum artium profectus, aliquamdiu Amstelodami sedem fixit, ibique non tam Mercurio quam Musis operam dedit. Deinde a socio quicum negotiabatur, delusus, et fortunam adversam expertus, Monspelium petivit, et animum appulit ad medicinam, cuius Doctor summo applausu declaratus fuit, cum prius egregium suae peritiae specimen edidisset, scilicet *Pyretologiae synopsis*, Monspelii 1786.4. Deinde ibidem Cl. Christiani Gottliebi Selle Medicinam clinicam e Germanica lingua in Gallicam convertit, et duobus voluminibus in 12 anno 1787 publici iuris fecit. Denique in urbem Lutetiam sese contulit, et Cl. Bernardo, acutissimo Critico et Medicinae Doctori, Nonni, Medici Graeci, varias lectiones e regiis codicibus exscriptas misit. Nunc vero totus est in conferendis Septuagintaviralis Versionis Graecae codicibus Parisiensibus, in gratiam doctissimi Holmesii, Professoris Oxoniensis, et in emendando Hippocrate, cuius infinita loca depravata et conclamata a capite ad calcem ita feliciter emaculavit, ut sibi quivis speraret idem, sudaret multum, frustraue laboraret. Illius emendationibus, quas suas esse voluissent Hemsterhusius et Toupius, nihil simplicius, nihil verius. Harumce coniecturarum maximam partem vidi, et admiratus sum, et cum doctissimis Gallis et Britannis, linguam Graecam et medicinam callentibus, communicavi, qui omnes singulare Coray acumen, ἀρχίνοιαν et ἐπιστοχίαν summis laudibus extollunt, et unicum illum Hippocratis sospitatorem una voce praedicant. Ante annum, ut spero *, typis tradetur prima pars eius *Curae*, in quibus non solum Hippocratem, sed et Herodotum, Sophoclem, Athenaeum, Hesychium aliosque auctores Graecos passim sanavit et illustravit. Haec te de nostro Coray, novo inter Criticos exorto sidere, scire volui, ut plane perspectum habeas, cui viro tui Pseudo-Empedoclis col-

lationem commiserim, quamque diligenter mandata tua curaverim.

Dabam Lutetiae Parisiorum die 6. Junii, anno reparatae salutis humanae 1791.

* *Non spes fefellit. Nam Corayii emendationes in Hippocratem leguntur in Musei Oxoniensis literarii Conspectu, qui cura Burgessii prodiiit Oxon. 1792. 8. Eiusdem Coraei emendationes in Thucydidem extant in Hist. de Thucydide, traduite du Grec par Pierre-Charles Levesque, Paris 1795. 8. 4 voll. Prodiit etiam Traité d'Hippocrate des airs, des eaux et des lieux. Traduction nouvelle avec le texte collationné sur deux Manuscrits, des notes critiques, historiques et médicales etc. par Coray, ibid. 1800. 8.2 voll.*

Ἄν στὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐπιστολῆς θὰ μπορούσε νὰ μᾶς σταματήσει ἡ πάντως χαρκτηριστικὴ ἔμφραση, μὲ τὴν ὁποῖαν ὑπογραμμίζεται ἀπὸ τὸν εὐπατρίδῃ Villoison ἡ ἀρχοντικὴ καταγωγὴ τοῦ Κοραῆ,³³ στὸ δεύτερο μέρος, αὐτὸ ποὺ σημαδεύεται ἀπὸ τὴν μετάδραση τοῦ ἑλληνα σοφοῦ στὸ Παρίσι (in urbem Lutetiam sese contulit), ἔχουμε πολλὲς ἀφορμὲς νὰ σταθοῦμε. Μνημονεύει ὁ γάλλος ἑλληνιστὴς τὶς ἀντιβολές στὸν Νόννο καὶ τοὺς Ἑδδομήκοντα, τὶς ὁποῖες ὁ Κοραῆς ἐπιμελήθηκε ἀντίστοιχα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ὀλλανδοῦ γιαιτροῦ Bernard καὶ τοῦ ὀξφορδιανοῦ θεολόγου Holmes. Οἱ ἀντιγραφικὲς αὐτὲς ἐργασίες, μακροχρόνιες, ἐπίπονες καὶ ἐξαιρετικὰ ἀνιαρές, μετρίασαν, καθὼς εἶναι γνωστό, τὶς ἀνέχειες τοῦ Κοραῆ στοὺς δύσκολους καιροὺς τῆς ἐπαναστατημένης Γαλλίας. Εἶναι ὁμῶς ἐξ ἴσου ἐξακριβωμένο ὅτι ἀνατέθηκαν στὸν Κοραῆ μὲ τὴν σύσταση τοῦ Villoison, ποὺ ἐπωμίσθηκε καὶ ὅλες τὶς μέριμνες νὰ τὸν διευκολύνῃ στὴν διεκπεραίωσή τους.³⁴

33. Πρβλ. ὅσα ἀνάλογα γράφει στὸν γιαιτρὸ Bernard (ἐπιστ. 3 Φεβρ. 1790): «...c'est un grec de Smyrne, originaire de Chio et d'une des meilleures familles de sa patrie...» (Joret, σ. 347 καὶ Φ. Ἡλιοῦ, ἔ.ἀ. σ. 107). Γιὰ τὴν οἰκογένεια τοῦ Κοραῆ βλ. τὶς πολὺ χρήσιμες σημειώσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Τὰ νεανικὰ χρόνια...* σ. 6, σημ. 1, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μεταγενέστερη μελέτη γιὰ τὸ θέμα εἶναι τοῦ Γ. Π. Κουρνούτου, *Τὸ ἀγιογραφικὸ τῆς Σμύρνης καὶ ἡ οἰκογένεια Κοραῆ*, «Ἀθηνᾶ», 53 (1949), σ. 28-59.

34. Τὶς σχετικὲς πληροφορίες καὶ ἐξακριβώσεις βλ. συγκεντρωμένες στοῦ

‘Οπωσδήποτε, ἡ ἀγωνία τοῦ βιοπορισμοῦ, ποὺ δὲν ἐγκατέλειψε τὸν Κοραῆ ὧς τὸν θάνατο, θὰ ἐπιβραδύνῃ ἀλλὰ δὲν θὰ ματαιώσῃ τίς προσωπικές, καθαρὲς φιλολογικὲς τοῦ φιλοδοξίες. Ἀπασχολημένος στίς ἀντιβολές εἶχε κιόλας μπροστὰ τοῦ εὐρὺ πεδίο νὰ ἀσκήσῃ τίς δημιουργικές του δυνάμεις. Ὁ κριτικὸς τοῦ νοῦς, ξεπερνώντας τὴν ἀνία καὶ τὸν αὐτοματισμὸ τῆς collatio, ὅχι σπάνια προχωροῦσε στὴν ἔρευνα καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ ἀντιδραλλόμενου κειμένου. Ἔτσι μαζί μὲ τίς γραφὲς τῶν παρισινῶν κωδίκων ὁ γιατρὸς Bernard θὰ λάβῃ ἀπὸ τὸν Ἕλληνα λόγιό καὶ εὐστοχὲς παρατηρήσεις στὸν Νόννο, ποὺ θὰ λαμπρύνουν τὴν ἐκδόσή του³⁵. Παρόμοια φιλολογικὴ συνέχεια θὰ προκαλέσουν καὶ οἱ ἀντιβολές τοῦ Ἑμπεδοκλῆ.

Πράγματι ὁ Sturz στὸ κείμενο τοῦ ἀρχαίου φιλόσοφου υἱοθετεῖ ἀνάγνωση τοῦ Κοραῆ³⁶, ἐνῶ μιὰ δεύτερη εἰκασία τοῦ τὴν συζητᾷ χωρὶς καὶ νὰ τὴν ἀποδέχεται³⁷. Ἡ μαρτυρία τοῦ ἐκδότῃ εἶναι σαφής: οἱ διορθώσεις αὐτὲς περιέχονταν «in literis humanissime ad me datis»³⁸. Ἄν μᾶς λείπει ἡ ἐπιστολή, τὴν ὁποῖαν ὑπαινίσσεται ὁ Sturz, ἔχουμε ὅμως, καθὼς νομίζω, τὸ σχέδιό της: τὸ δίφυλλο γαλλικὸ γράμμα μὲ τὰ κριτικὰ στὸν Ἑμπεδοκλῆ, ποὺ ὁῶζεται ἀνέκδοτο στὸ ὑπ’ ἀριθ. 490 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης Χίου³⁹. Μολονότι δὲν σημειώνονται οἱ σχετικές ἐνδείξεις, σήμερα ξέρουμε πότε περίπου γράφτηκε καὶ γιὰ ποῖον προωριζόταν. Ἐσωτερικὰ τεκμήρια μᾶς ἀποτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ἀποδέκτη τοῦ τὸν ἴδιο τὸν Sturz. Φυσικὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Κοραῆς, πρὶν ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὸν γερμανὸ φιλόλογο, συζήτησε τίς ἀπόψεις τοῦ γιὰ τὰ χωρία τοῦ Ἑμπεδοκλῆ μὲ κάποιον ἄλλο καὶ πάν-

Φ. Ἡλίου, ἔ.ἀ., σ. 108-112 Πρβλ. ἐπίσης Π. Ἐνεπεκίδη, *Documents et nouvelles lettres inédites...* σ. 89 καὶ 90.

35. Φ. Ἡλίου, ἔ.ἀ., σ. 109.

36. t. II, σελ. 517, στ. 112 τοῦ *Liber primus τῶν Physicorum reliquiae*. Πρβλ. σ. 572, ὅπου συζητᾷ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Κοραῆ.

37. t. II, σ. 561-562, ὅπου σχολιάζεται διόρθωση τοῦ Κοραῆ στὸν στ. 64.

38. t. II, σ. 561. Καθὼς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ πληροφόρησῃ ὁ φιλόλογος κ. Ἰωάν. Ἀναστασίου (Ἀμβουργο), στὰ κριτικὰ ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Sturz στὰ *Comm. Societ. Phil. Lipsiensis* (βλ. σημ. 27), δὲν γίνεται μνεῖα τῶν διορθώσεων τοῦ Κοραῆ.

39. Στεφάνου Καββάδα, *Ἡ ἐν Χίῳ Βιβλιοθήκη Κοραῆ*, Ἀθῆναι 1933, ἀριθ. χφ. 490, σ. 148. Inc. ἐπιστ. «Je pense, mon cher ami, qu'on pourroit peut-être lire...». Τὰ ἀποσπάσματα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραῆ, ὅσα παραθέτει ὁ Sturz εἶναι λατινικὰ γραμμένα. Εἰκάζω ὅτι ὁ Κοραῆς, ὅταν τελικὰ ἔστειλε στὸν γερμανὸ ἐδότῃ τίς σημειώσεις του, τίς μετέφερε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στὰ λατινικά. Ἡ ἐπιστολή βρίσκεται σὲ μικροταινία στὸ KNE/BIE, Χίος 1962, 3^ο.

τως μετά τις 6 'Ιουνίου 1791. "Αν σὸν τελευταῖο ἀναγνωρίσουμε τὸν Villoison, σίγουρα δὲν θὰ ἔχουμε σφάλει στὴν ταύτισή μας.

Ὡστόσο ὁ Κοραῆς, παράλληλα μὲ τις πάρεργες αὐτὲς ἀπασχολήσεις, ἦταν ἀπὸ καιρὸ ἀφοσιωμένος στὴν κριτικὴ ἔρευνα τοῦ 'Ιπποκράτη. Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἱπποκρατικὸ ἔργο εἶχε κιόλας γεννηθῇ στὸ Montpellier⁴⁰. Μὲ τὴν ἄφιξή στὸ Παρίσι τὰ φιλολογικὰ σχέδια τοῦ Κοραῆ εὐνοήθηκαν ἀπὸ πολλὲς πλευρές. Προετοιμασμένοι ἀπὸ τὸν Villoison, οἱ παρισινοὶ λόγιοι, ὅσοι καλλιεργοῦσαν ἀκόμη τὰ ἑλληνικὰ γράμματα—ἀνάμεσά τους ὁ γνώριμός μας Abbé Auger, ὁ πολυπείρος ἐκδότης τοῦ 'Ηρόδοτου Πέτρος Larcher, δύο ἀπὸ τοὺς πιστότερους φίλους τοῦ Κοραῆ: ὁ Στέφανος Clavier, καὶ λίγο ἀργότερα ὁ Chardon de la Rochette—ὕποδέχθηκαν μὲ ξεχωριστὴ ἐγκαρδιότητα τὸν νεοφερμένο λόγιο καὶ τοῦ ἄνοιξαν πρόθυμα τὶς βιβλιοθήκες τους⁴¹. Περισσότερο ὅμως τὸν ἐνίσχυε ἡ ἴδια ἡ παρουσία τοῦ Villoison.

Ὁ γάλλος ἑλληνιστὴς θὰ παρακολουθήσῃ τὴν κριτικὴ ἐπεξεργασία τοῦ Κοραῆ στὸν 'Ιπποκράτη μὲ ὁλοένα αὐξανόμενη ἐκπληξή. Ἐντυπωσιασμένος ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ ἰδιοφυΐα τοῦ σμυρναίου γιатρου θὰ προεκτείνῃ ὡς τὰ ἄκρα τὸ ἐνδιαφέρον του γι' αὐτόν. Ὁ Κοραῆς μποροῦσε νὰ χρησιμοποιοῖ ἐλεύθερα τὴν βιβλιοθήκη του, νὰ προστρέχῃ στὰ φῶτα του, νὰ τοῦ ἐμπιστεύεται τὶς κριτικὲς του ἐμπνεύσεις. Δεχόταν πάντα γι' αὐτὲς τὴν ὑπεύθυνη γνώμη τοῦ γάλλου σοφοῦ, τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὸ κέντρισμα νὰ προωθῇ χωρὶς ἀναστολὲς τὶς εὐτυχισμένες ἔρευνές του⁴². Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Villoison νὰ τὸν ἐφοδιάζῃ ἐξοκλουθητικὰ μὲ τόμους ἀπὸ βιβλία θὰ προσκρούσῃ κάποτε στὶς φιλικὲς του διαμκρυρίες⁴³. Στὸν δυσμετακίνητο Κοραῆ θὰ προσφέρουν ἐξ ἄλλου ἀνεκτίμητη ἐκδόουλευση τὰ διαδήματα τοῦ γάλλου σοφοῦ, ποὺ θὰ τὸν

40. Βλ. σημ. 23.

41. Δαμ. Α', 124, 129, 157, 158: «ἐδῶ, ἔξω ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκην τοῦ κριτοῦ [Clavier], εἰς τοῦ ὁποίου κατοικῶ, ἔχω τὸν Βιλλουαζὼν καὶ ἄλλους δύο σοφοὺς, τῶν ὁποίων καθ' ἑνὸς ἡ βιβλιοθήκη περιέχει ὀκτῶ ἢ δέκα χιλιάδας τεύχη» (ἐπιστ. 15 Αὐγ. 1790). Ὁμοίως σ. 167, 169, 170 κἄ.

42. «...ὁ Βιλλουαζὼν, ὅτε τὸν ἔδειξα ὀλίγον τι μέρος ἀπὸ τὸ πόνημά μου, ἔμεινεν ἐκθαμβος. Αὐτὸς μὲ ἐπαρακίνησε νὰ τὸ τελειώσω καὶ νὰ τὸ δώσω εἰς φῶς, βεβαιῶν με μεθ' ὅρκου του καθ' ἡμέραν καὶ ὥραν ὅτι ὁ θαυμαστός Τούπιος θέλει μείναι πολὺ ὑποδεέστερος ἀπ' ἐμέ...». (Δαμ. Α', 159). Στὸ ἴδιο γράμμα: «ὁ Βιλλουαζὼν... ἔρχεται συνεχῶς πρὸς ἐμέ... παρακαλῶν καὶ ἐξορκίζων με νὰ μὴ καταγίνωμαι εἰς ἄλλην σπουδὴν, πάρεξ εἰς τὸ πόνημά μου...» (σ. 161). Γι' αὐτὰ ὅμως καὶ ἄλλα βλ. τὸ Β' μέρος τῆς ἐργασίας μας.

43. *Lettres inédites*, ἐπιστ. 39, σ. 93. Ἡ ἐπιστολή, χρονολογεῖται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γράμμα πρὸς Πρωτοψάλτη τῆς 15 Νοεμβρίου 1791 (Δαμ. Α', 221).

ἀπαλλάξουν ἀπὸ τίς συχνές ἐπισκέψεις στὶς Παρισινές Βιβλιοθήκες⁴⁴. Ἡ στενὴ τους συνεργασία γύρω στὰ εἰδικὰ καὶ γενικώτερα φιλολογικὰ προβλήματα⁴⁵, στὰ συνεχῆ ἐρωτηματικὰ ποὺ γεννοῦσε ἡ ἔρευνα τῶν νεοελληνικῶν πραγμάτων, θὰ υπογραμμίσῃ καὶ θὰ προβάλλῃ ἀκόμη περισσότερο αὐτὴ τὴν «fraternité littéraire», τὴν ὁποία δίκαια ἀναγνώριζε στὸν Villoison ὁ Chardon de la Rochette⁴⁶. Ἔτσι δὲν μᾶς κάνει ἐντύπωση γιατί ὁ Κοραῖς αἰσθάνθηκε πολὺ ἄσχημα, δταν δυὸ φορὲς στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Παρισιοῦ δρέθηκε μακριὰ ἀπὸ τὸν γάλλο φίλο του⁴⁷.

Τὸ γράμμα πρὸς τὸν Sturz μᾶς ἀποκαλύπτει καὶ μιὰν ἄλλη, ὁμοία ἀνάγλυψη καὶ τὸ ἴδιο γνωστὴ ὅψη τοῦ ὑπερτροφικοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Villoison γιὰ τὸν Κοραῖ: τίς ἐνέργειές του νὰ τὸν καθιερώσῃ σὰν πρῶτο κριτικὸ στοὺς εὐρωπαϊκοὺς φιλολογικοὺς κύκλους, πρὶν ἀκόμη δώσῃ ἐπίσημα δείγματα τῆς κριτικῆς του ἱκανότητος. Ἐπικοινωνώντας μὲ τὴν Εὐρώπη, ὁ Villoison θὰ ἀναγγεῖλῃ ἐνθουσιασμένος στοὺς φίλους του ἑλληνιστὲς τὴν ἀνατολὴ μιᾶς καινούργιας ἰδιοφυΐας, ἀντάξιαι τῶν Tourp καὶ Hemsterhuis, τὴν γέννηση ἐνὸς μοναδικοῦ sospitator τοῦ Ἱπποκράτη. Οὔτε ἡ φυσικὴ ροπὴ τοῦ Villoison στὸν ἔπαινο, γιὰ τὴν ὁποία θὰ τὸν κατηγορήσουν οἱ σύγχρονοί του⁴⁸, οὔτε ἡ χαρκτηριστικὴ ταυτολογία ποὺ διακρίνει τίς σχετικὲς μὲ τὸν Κοραῖ πε-

καὶ εἶναι σαφῶς προγενέστερή του. Οἱ ἐκδότες τῆς συλλογῆς τὴν τοποθετοῦν στὰ 1793.

44. Δαμ. Α', 158. Πρβλ. καὶ σημ. 34.

45. Δαμ. Α', 161: «Ὅσαι ἀπορίαι καὶ προβλήματα τὸν ἔρχονται ἀπὸ διαφόρους σοφοὺς τῆς Εὐρώπης... μὲ κάμνει τὴν τιμὴν... νὰ ἐρωτᾷ τὴν γνώμην μου». Πρβλ. Δαμ. Α', 202, 242 κἄ.

46. Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie*, III (1812), σ. 20.

47. Δαμ. Α', 165 (ἐπιστ. 20 Δεκεμ. 1788 καὶ ὅχι 1790) καὶ 157 (ἐπιστ. 15 Αὐγ. καὶ ὅχι 15 Ἰουλίου 1790).

48. Ὁ γνωστὸς ἐκδότης τοῦ Πινδάρου Heyne θὰ εἰρωνευθῇ τὸν Villoison γιὰ τὰ ὑπερβολικὰ ἐγκώμια πρὸς τοὺς σύγχρονους τοὺς ἑλληνιστὲς, ὅσα περιέχονταν στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Λόγγου (Joret, σ. 154). Ὁ Larcher πάλι θὰ κρίνῃ αὐστηρὰ τὴν ἄκρως ἐπαινετικὴ γλῶσσα ποὺ ἐχρησιμοποίησε ὁ Villoison γιὰ τὸν λόγιο γιατρὸ Lorry σὲ κάποιο δημοσίευσμά του στὰ 1781 (Joret, σ. 203-204). Γενικὰ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ μεταφέρουμε ἐδῶ μερικὲς ἀπὸ τίς πιὸ χαρακτηριστικὲς διαπιστώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Joret: «...la flatterie... était dans sa nature...» (σ. 16)· «...il ne connaissait guère la mesure dans l'éloge, surtout quand il écrivait en latin». (σ. 203)· «...les années n'avaient en rien diminué son penchant à l'adulation» (σ. 430)..

ρικοπές στην αλληλογραφία του⁴⁹ πρέπει να μάς καταστήσουν επιφυλακτικούς για την ειλικρίνεια των προθέσεων του γάλλου σοφού. Ο Villoison, θαύς μελετητής του ιπποκρατικού έργου⁵⁰, γνώριζε όσο κανένας άλλος πόσο είχε κακοπάθει το κείμενο του αρχαίου γιατρού. Ό,τι, λοιπόν, έδλεπε τώρα σαν άποτέλεσμα της κριτικής έρευνας του Κοραή, δικαιολογημένα τον έντυπώσισε και τον συγκλόνισε. Κάτω από την πίεση του υπέρμετρου θαυμασμού και της ισχυρής συγκινήσεως που ξαφνικά δοκίμασε, διάστηκε να ένημερώση τους ευρωπαίους φιλόλογους για το ταλέντο του φίλου του.

Οι περιέργειες και οι προσδοκίες, όσες ήταν έπόμενο να γεννηθούν από τις ύμνητικές έξαγγελίες και τις διακηρύξεις του Villoison, δέν έμειναν δίχως κάποια έκανοποίηση. Ο Κοραής θά υποχρεωθί να στείλν σε λόγιους γιατρούς του Λονδίνου μερικές σημειώσεις του στον 'Ιπποκράτη⁵¹, ένώ μιá σειρά από άλλες ιπποκρατικές διορθώσεις του θά δημοσιευθούν στα 1792 από τον άγγλο έρωμένο και έλληνιστή Thomas Burgess⁵². Οι τελευταίες αυτές, το πρώτο φιλογογικό γέννημα του Κοραή που είδε το φώς της δημοσιότητας, είναι ακριβώς ή «prima pars» των «ejus Curarum», την όποία ένδεικτικά αναφέρει ό Villoison στο γράμμα του προς τον Sturz και που ό γερμανός έκδότης άσφαλτα έταύτισε

49. Γράμμα προς τον Fr. A. Wolf, 22 'Ιουλίου 1790: «J'ai vu la plupart de ses innombrables corrections, qui feroient toutes honneur aux Toup et aux Hemsterhuis. Rien de plus simple et de plus naturel; Je suis sûr que son άγχοίνια et son εύστοχία vous étonneront» (Ch. Joret, *Trois lettres inédites de Villioison à Fr. A. Wolf*. REG, 19 (1906), σ. 403. Τοῦ ίδιου, *D'Ansse de Villoison* etc., σ. 348). Γράμμα στον ίδιο, 20 'Ιουλίου 1791: «M. Corai a rétabli d'un bout à l'autre le texte d' Hippocrate et ses corrections innombrables feroient honneur à Hemsterhuis et à Toup. (Joret, *Trois lettres* etc., σ. 406). Γράμμα στον J. Schweighäuser, 4 'Οκτωβρίου 1791: «Mr. Corai continue ses excellentes corrections sur le texte grec d' Hippocrate qu' il a restitué d'un bout à l'autre. Rien de plus heureux, de plus naturel, de plus simple et de plus incontestable que ses innombrables restitutions qui feroient honneur à Toup et à Hemsterhuis...» (Π 'Ενεπεκίδης, *Documents* etc., σ. 97). 'Η όμοιότητα στο ύφος και στο λεξιλόγιο την όποία παρουσιάζουν τα άποσπάσματα αυτά, συμπεριλαμβανόμενου και του ανάλογου μέρους της έπιστολής προς τον Sturz, είναι άληθινά έκπληκτική.

50. «J'ai étudié à fond Hippocrate...» (Joret, *D'Ansse de Villoison* etc., σ. 134) Πρβλ. και σ. 202, όπου τα σχετικά με την δημοσίευση της έπιστολής του Villoison: «De quibusdam Hippocratis, Sophoclis et Theocriti locis... ad clarissimum virum Lorry» (1781).

51. Δαμ. Α', 160. Πρβλ. έπιστ. προς Sturz.

52. Βλ. σημειώσεις Φ. 'Ηλιού, έά., σ. 106.

στην σχετική ύποσημείωσή του⁵³. Ξέρουμε ακόμη, χωρίς και νὰ έχουμε διασταυρώσει την πληροφορία, ὅτι ὁ Κοραΐης διαπραγματεύθηκε με τοὺς κύκλους τῆς Ὁξφόρδης τὴν κριτικὴ ἐκδόσιν ὁλόκληρου τοῦ Ἱπποκράτη. Πίσω ἀπὸ τίς συνεννοήσεις αὐτές, ποὺ ἔγιναν στὶς ἀρχὲς τοῦ 1791, δὲν διστάζουμε νὰ διακρίνουμε τὴν παρουσία τοῦ Villoison. Ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ μεγαλεπήβολου καὶ δυσκατόρθωτου γιὰ πολλοὺς λόγους ἐκείνου σχεδίου — ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἦλθε ἀρκετὰ νωρὶς — θαρύνει, καθὼς σωστὰ παρατηρήθηκε, τὸν Κοραΐ⁵⁴. Ἴσως ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπουσία κάθε σχετικοῦ ὑπαινιγμοῦ στὴν ἀλληλογραφία τῶν δύο λογίων⁵⁵.

Οἱ νύξεις τοῦ Villoison ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἔκτασιν τῆς φιλολογικῆς δραστηριότητος τοῦ Κοραΐ στα χρόνια αὐτά, ἀνοίγουν ἕνα θέμα ποὺ θὰ ἄξιζε κάποτε νὰ μελετηθῇ εὐρύτερα: ποιά κείμενα ἔθρεψαν τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ καλλιέργησαν τὴν κριτικὴ δξύνοια τοῦ χιωτῆ σοφοῦ. Οἱ μαρτυρίαι τοῦ ἴδιου καὶ τῶν φίλων του, ἡ ζωντανὴ παρουσία τῶν ἐκδόσεών του, ἀκόμη περισσότερο αὐτὰ τὰ ἱερὰ κειμήλια, ποὺ συνηθίσαμε νὰ ὀνομάζουμε φιλολογικὰ κατάλοιπά του⁵⁶, μᾶς ὁδηγοῦν σ' ἕνα ἀπίστευτο ἀριθμὸν κειμένων τῆς κλασσικῆς γραμματείας, ποὺ μελετήθηκαν ἢ δέχθηκαν τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ Κοραΐ.

53. Βλ. σ. 77. Ὁ Sturz, ἐνῶ ξέρει τὴν ἐκδόσιν τοῦ Levesque, ἀγνοεῖ τίς συνεργασίας τοῦ Κοραΐ στὶς ἐκδόσεις τῶν Ancora (Ξενοκράτης, 1794), Eichstädt (Διόδωρος Σικελιώτης, 1800), Didot (Λόγγος, 1802), Schweighäuser (Ἀθήναιος, 1801-1807), Larcher (Ἡρόδοτος, 1802), Schultz (Μ. Ἀντωνίνος, 1802), Clavier (Ἀπολλόδωρος, 1805) κ. ἄ. Περὶ ἐργοῦ εἶναι ὅτι ὁ Sturz δὲν μνημονεύει οὔτε τίς προσωπικὰς ἐργασίας τοῦ Κοραΐ: τὴν ἐπιστολὴν του γιὰ τὸ Testament secret des Athéniens (1795), τίς νέαις ἱπποκρατικαῖς διορθώσεσιν του στὸ «Museum Oxoniense» (1797), τὸν Θεόφραστον (1799), τὸν Ἡλιόδωρον (1804) καὶ τὸν Πρόδρομον τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης (1805), γιὰ νὰ περιορισθοῦμε μόνον στὰ καθαρῶς φιλολογικὰ ἔργα τοῦ Κοραΐ, ποὺ δημοσιεύθηκαν ὡς τὰ 1805. Τὸ πρόβλημα συνδέεται ἴσως γενικώτερα μετὰ τὴν κυκλοφορίαν καὶ τὴν ἀπήχηση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραΐ στοὺς φιλολογικοὺς κύκλους τῆς Εὐρώπης.

54. I. Bywater, *A bio-bibliographical note on Coray*. «Journal of Hellenic Studies», 1 (1880), σ. 305. Πρὸς Δ. Θερειανός, Ἀδαμάντιος Κοραΐς, Α' (1889) σ. 276.

55. Δὲν ξέρω ποιά σχέση μπορεῖ νὰ ἔχουν μετὰ τὴν ἐκδόσιν τοῦ Ἱπποκράτη οἱ κατὰ καιροὺς σκέψεις τοῦ Κοραΐ νὰ περάσῃ στὴν Ἀγγλίαν (Δαμ. Α', 170 - 171, 284-286). Ὅτι ἀναζητοῦσε ἄγγλον ἐκδότη γιὰ τίς ἱπποκρατικὰς του σημειώσεις, τὸ ἐπισημαίνουμε πάντως καὶ ἀπὸ ἄλλου (Π. Ἐνεπεκίδης, *Documents etc.*, σ. 96. Ἐπίσης *Lettres inedites*, σ. 260).

56. Ἡ καλωσύνη καὶ τὸ πατρικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ σεβαστοῦ γυμνασιάρχου καὶ διευθυντῆ τῆς Βιβλιοθήκης Χίου κ. Στεφ. Καββάδα, μᾶς ἐπέτρε-

Τὸν προγραμματισμὸ μιᾶς τόσο ἐκτεταμένης δραστηριότητας πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Παρισιοῦ. Ἡ ἀμετάκλητη στροφή πρὸς τὸν χώρο τῆς φιλολογίας ἔφερε μαζί καὶ τὸ δῶρος τῶν εὐθυνῶν τῆς. Ὁ Κοραῆς θὰ σκύψη ἐπάνω στοὺς Ἕλληνες καὶ λατίνους συγγραφεῖς⁵⁷ μὲ τὸ πάθος νὰ ἀνακτήσῃ τὸ ἔδαφος, πού εἶχε ὁπωσδήποτε χαθῇ, ἀλλὰ καὶ μὲ μιὰν αὐτάρκεια, πού θὰ ζήλευαν δοκιμασμένοι φιλόλογοι τοῦ καιροῦ του. Ἀληθινὰ μᾶς ἐκπλήσσουν τὰ παράλληλα διαφέροντά του στὶς προσεγγίσεις πρὸς τοὺς κλασσικούς. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἐπεξεργάζεται τὸν Ἱπποκράτη, ἀπὸ τὸ ἄλλο μελετᾷ καὶ ὑπομνηματίζει τὸν Ἡρόδοτο⁵⁸. Σὲ ξεχωριστὰ φύλλα ἀνατέμνει κριτικὰ τὸν Ἀθήναιο⁵⁹, ἐνῶ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἡσύχιου του καταστιτίζει μὲ πλῆθος παρασελίδιες σημειώσεις⁶⁰. Ταυτόχρονα διαδίδει ψαν νὰ φωτογραφίσουμε, στὴν διάρκεια δύο ἀποστολῶν στὴν Χίο, μεγάλο μέρος τῶν φιλολογικῶν καταλοίπων καὶ ὁλόκληρην τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ, πού σώζονται στὴν ὁμώνυμη βιβλιοθήκη. Τὰ mf ὑπάρχουν ταξινομημένα στὸ ἀρχειο μικροταινιῶν τοῦ KNE/BIE.

57. Γνωστὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὰ λατινικά. Θεωρεῖ τὸν κόσμο πού ἀντιπροσωπεύουν σὰν δεύτερη, μετὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, πηγή, τὴν ὁποία πρέπει νὰ προσεγγίζῃ ἄφοβα ὁ λόγιος ἄνθρωπος. (βλ. ἐνδεικτικὰ Δαμ. Α' 426, 520, 522, 552, 652, Β', 142, 527, Γ', 581, 632, Γ', 714, 715, 741, 838). Ὁ ἴδιος κατέχει ἄριστα τὴν λατινικὴ (βλ. σημ. 9). Τὶς σημειώσεις του ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων συντάσσει μὲ εὐχέρεια στὴν γλῶσσα τῶν ρωμαίων. Ξέρουμε ἀκόμη ὅτι δὲν ἔμεινε ἔξω ἀπὸ τίς φροντίδες του ἡ κριτικὴ ἐπεξεργασία λατίνων συγγραφέων καὶ μάλιστα τοῦ ὕψους ἐνὸς Κικέρωνα ἢ τῆς ἐλαφρότητας ἐνὸς Πετρώνιου. (βλ. *Lettres inédites*, σ. 13 καὶ 135). Πραγματικὰ στὰ ὑπ' ἀρ. 312 καὶ 314 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης Χίου (Μικροτ. KNE, Χίος 1962, 312-3) σώζονται τετράδια μὲ κριτικὰ στοὺς δύο λατίνους συγγραφεῖς. Πρβλ. καὶ χφ. 331, 349, 352 καὶ 372.

58. Στὶς γαλλικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ περνοῦν συχνὰ διορθώσεις στὸν Ἡρόδοτο, ἀπὸ ἐκεῖνες τίς ὁποῖες καταχώριζε στὸ χειρόγραφο, πού σήμερὰ δὲν βρίσκεται στὴν Χίο. Οἱ σημειώσεις δημοσιεύθηκαν τελικὰ στὴν Β' ἐκδοσὴ τῆς μεταφράσεως τοῦ Ἡρόδοτου ἀπὸ τὸν Larcher (1802). Δύο χφ. μὲ κριτικὰ στὸν Ἡρόδοτο (ἀρ. 461 καὶ 465. Μικροτ. KNE, Χίος 1962, 42-43) εἶναι μεταγενέστερα ἀπὸ τὴν μετάφραση τοῦ Larcher.

59. Μερικὲς ἀπὸ τίς σημειώσεις στὸν Ἀθήναιο, τῶν ὁποίων ὑπάρχουν στὴν Χίο τρία διαφορετικὰ χφ. (ἀρ. 350, 460 καὶ 466. Μικροτ. KNE, Χίος 1962, 44-47), μᾶς εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ. Ὁ J. Schweighäuser στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ἀθήναιου (1801) θὰ κἀνὴν χρῆση τῶν διορθώσεων, ὅσες τοῦ παρεχώρησε ὁ Κοραῆς, μὲ εὐφημὴ ἀναφορὰ σ' αὐτές.

60. Ὁ Ἡσύχιος ἀπασχολεῖ ἐντατικὰ τὸν Κοραῆ. Στὸ σῶμα τοῦ λεξικοῦ ὁλοένα πληθαίνουν οἱ κριτικὲς παρατηρήσεις. (*Lettres inédites*, σ. 99, 105, 110, 117, 151-152, 157, 182). Στὰ 1796 θὰ βρεθῇ ὁ Κοραῆς στὴν ἀνάγκη νὰ πούλῃσιν μέρος ἀπὸ τὰ βιβλία του, ἀλλὰ τὸν Ἡσύχιον θὰ τὸν σώσῃ, «parce qu'il est

Τραγικούς, Πλάτωνα, Ἀνακρέοντα, Πίνδαρο καὶ σχολιάζει τὰ κείμενά τους σ' αὐτὰ τὰ μνημεῖα μοναδικῆς ἐργατικότητος καὶ εὐλογημένης εὐφορίας, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ μὲ τὸν τίτλο «Observationes Miscellaneae»⁶¹. Ὡς τὰ μέσα τοῦ 1793 ξέρουμε ὅτι ἔχουν περάσει ἐκεῖ, κοντὰ στὰ ἄλλα, δλόκληρος ὁ Ξενοκράτης, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Λουκιανός, τὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης. Πρὶν σδύση ὁ ΙΗ' αἰ., οἱ 906 σελίδες τῶν Obs. Misc. θὰ ἔχουν συμπληρωθῇ μὲ κριτικὰ στὸν Στράβωνα, Πλούταρχο, Θεόφραστο, Ἀριστοτέλη, Ἀριστοφάνη κ.ἄ. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὴν μακροχρόνια προετοιμασία θὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἀδιάκοπη δημοσιότητα.

Ὁ Villoison ἦταν φυσικὰ ἐνήμερος γιὰ ὅλες αὐτὲς τίς φιλολογικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Κοραῆ. Τὸν ἀπασχολοῦσε πάντα ὁ τρόπος, ποὺ θὰ ὠδηγοῦσε στὴν ἀξιοποίησή τους. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1791, λίγο ὕστερα ἀπὸ τὸ γράμμα του στὸν Sturz, ἀνακοινώνει στὸν πολὺ Fr. Aug. Wolf μερικὲς ἰδέες γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν διορθώσεων τοῦ Κοραῆ στὸν Ἡρόδοτο⁶². Ἀργότερα (τέλη 1791, ἀρχὲς 1792) ὁ Κοραῆς, μὲ τὴν προτροπὴ τοῦ Villoison, καταγίνεται στὸν Πίνδαρο γιὰ χάρις κάποιου μελλοντικοῦ ἐκδότη τοῦ ποιητῆ. Τὴν πληροφορία παρέχει ὁ ἴδιος σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Chardon de la Rochette ἀποφεύγοντας μὲ ὑποπτη ἐπιμέλεια νὰ ὀνοματίσῃ τὸν φιλόλογο, γιὰ τὸν ὁποῖο προωρίζονταν οἱ πινδαρικές του σημειώσεις⁶³. Τὸ χειρόγραφό τους, ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ παράλληλο λα-

barbouillé» (*Annuaire de l' Association pour l' encouragement des études grecques en France*, 20, 1886, σ. 80). Οἱ ἐκδότες τῶν Μετὰ θάνατον εὐρεθέντων ἐδημοσίευσαν στὸν Ζ' τόμο τῆς σειρᾶς (1889) κριτικὲς σημειώσεις τοῦ Κοραῆ στὸ λεξικὸ τοῦ Ἡσύχιου (ἐκδ. Alberti 1746 - 1766). Ἦταν τὸ ἴδιο ἀντίτυπο, ποὺ χρησιμοποιοῦσε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Κοραῆς; Ἄγνωστο. Πάντως μιὰν ἔκδοση τοῦ Ἡσύχιου (Φλωρεντία 1520) μὲ χειρόγραφες σημειώσεις τοῦ Κοραῆ συναντᾶμε καὶ στὸν παλαιοπωλικὸ κατὰλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Clavier (*Catalogue des livres de la Bibliothèque du feu M. Clavier*., 1818, ἀρ. 971).

61. 490 χφ. Βιβλιοθήκης Χίου. Μικροτ. KNE, Χίος 1962, 19-28. Οἱ χρονολογικὲς τομὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ γαλλικὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ. Ἄς σημειωθῇ ὅτι στὸ ὑπ' ἀριθ. 455 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης ὑπάρχουν δύο ἀκόμη πολυσέλιδα τετράδια μὲ τὸν τίτλο *Adnotationes in varios Auctores Graecos*, πειστήρια καὶ αὐτὰ τῆς ἀδιάκοπης προετοιμασίας τοῦ Κοραῆ. (Μικρ. KNE, 49 - 51).

62. Joret, *Trois lettres inédites* etc., σ. 406. Τοῦ ἴδιου, *D' Ansse de Villoison*, etc., σ. 349.

63. «...C'est lui [Villoison] qui m'engage à étudier dans ce moment-ci Pindare, pour envoyer, dit-il, mes conjectures, si elles valent la peine, à M.*** qui va donner bientôt une nouvelle édition de ce poète» (*Lettres inédites*, σ. 38).

τινικὸ κείμενο τῶν Obs. Misc.⁶⁴, γραμμένο γαλλικά, σώζεται στὴν Χίο καὶ παρουσιάζει ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον. Στὰ περιθώρια τῶν σελίδων τοῦ τρία διαφορετικὰ χέρια διατυπώνουν τὶς ἀντιπαρατηρήσεις τους. Ὅπως μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, τὸ ἕνα εἶναι τοῦ Villoison, τὸ ἄλλο τοῦ de la Rochette καὶ τὸ τρίτο τοῦ Larcher. Ἄν ἔφτασε ἡ κριτικὴ αὐτὴ ἐπιστολὴ στὸν προορισμὸ της, δὲν εἴμαστε σὲ θέσῃ νὰ γνωρίζουμε. Ἡ ἀνεύρεσή της στὰ χαρτιά τοῦ Κοραῆ δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἐνδειξη ἀρκετὴ νὰ μᾶς πείσῃ γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οὔτε οἱ ἔρευνές μου πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ ἀπέδωσαν ὥς τώρα καρπούς⁶⁵. Ἔτσι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ ζήτηση μένει πάντα ἀνοικτὴ, μολονότι θὰ μπορούσε νὰ προχωρήσῃ κανεὶς σὲ κάποιες ἄλλες, ἀληθοφανεῖς ὅπως ὁποῖοτε εἰκασίες⁶⁶.

64. Στὶς Obs. Miscellaneae τὰ κριτικὰ στὸν Πίνδαρο καταλαμβάνουν τὶς σελίδες 202-226. Στὴν κριτικὴ ἐπιστολὴ οἱ σημειώσεις τοῦ Κοραῆ εἶναι περισσότερο ἀνεπτυγμένες (σ. 106) μὲ πρόταξη μικρῆς εἰσαγωγῆς. Σώζεται στὸ 490 χφ. τῆς Βιβλιοθήκης Χίου (Μικροτ. KNE, Χίος 1962, 3⁴—6). Inc. ἐπιστ.: «Monsieur et cher ami, je viens de finir la lecture de Pindare».

65. Δυστυχῶς οἱ βιβλιοθηκὲς τῆς Ἀθήνας μειονεκτοῦν σὲ προσκτήσεις παλαιῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων καὶ κάθε ἀναζήτησιν δὲν ὀλοκληρώνεται ὅλες τὶς φορές. Ἔτσι, ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἐκδόσεις τοῦ Πινδάρου ἀπὸ τὸν Heyne μέσα στὴν δεκαετία 1790-1800 καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰ., ἐλάχιστες βρίσκονται στὴν Ἀθήνα.

66. Ὁ Πίνδαρος ἦταν ὁ ἀγαπημένος συγγραφέας τοῦ Villoison. «C'est un auteur que j'ai relu près de cinquante fois et que j'aime passionnément» θὰ γράψῃ κιόλας στὰ 1776 ὁ γάλλος ἐλληνιστὴς (Joret, *D'Ansse de Villoison* etc., σ. 11). Στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν συχνὰ ἀνακοίνωνε τὰ πορίσματα ἀπὸ τὶς ἔρευνές του στὸ ἔργο τοῦ ἀρχαίου ποιητῆ (Joret, σ. 11, 510). Τέλος, ὅταν στὰ 1799 θὰ ἐγκαινιάσῃ τὰ μαθήματά του στὴν Ecole des Langues Orientales, ὁ Πίνδαρος, «l'auteur le plus difficile de tous», θὰ εἶναι τὸ κέντρο βάρους τῆς διδασκαλίας του. (Joret, σ. 388, 389. Πρβλ. καὶ 511). Ξέρουμε ἐπίσης, ὅτι ἐρμηνευτικὰ καὶ κριτικὰ τοῦ Villoison στὸν Πίνδαρο δημοσιεύθηκαν ἑξὶ χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του στὸν Α' τ. τῶν *Acta Seminarii Regii et Societatis Philologicae Lipsiensis* (1811). Ὑστερὰ ἀπὸ αὐτὰ ὑποπτεύω μὴπως ἡ ἀπασχόληση τοῦ Κοραῆ στὸν Πίνδαρο ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ὅχι κάποιου τρίτου, ἀνώνυμου, ἐλληνιστῆ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν προσωπικὴ ἐπιθυμία τοῦ ἴδιου τοῦ Villoison. Τὴν κριτικὴ πάντως ἐπιστολὴ του, σ' αὐτὸν—εἶναι ὀλοφάνερο—τὴν ἀπευθύνει ὁ Κοραῆς.

(Συνεχίζεται)

Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκος